

Pásztorok és a csillagos ég

„Csillaghullajtó östve künn a tallón furuglyával ballag a bojtár... Nézőget az égi tűzekbe, szüvét átjárja a kötötte dal s úgy érzi, hogy beszélő szárszáma nekü élni se tudna.

Így születik nép ajakán a dal, az érzés testet ölt, mesévé léssen. Ez dajkája csillagvilágunk regéköltészetének is. Nomád népünk szabad ég alatt élvén, éjjel ébren tartva sajjószőmü jószágoktól, járasok kifejtette tájékozó ösméretét, mi apáról fiúra szállt. Később az idő felosztását utánuk igazította. Így az égi testek a legrégibb korban minden szellemi élet lüktető erejévé váltak. Ez az emberiség történetével egykoros.”

Ezekkel a szép, veretes mondatokkal indítja Toroczka-Wigand Ede *Öreg csillagok* című művét.

A hortobágyi puszta csillagos ege alatt ismerkedtünk meg ezzel az őstudással mi is. Az elmúlt években elkezdtek összegyűjteni az idős pásztorok tudását, az ún. „pásztortudomány” egyes elemeit, elsősorban a leginkább eltűnőfélben lévő ősi tudást, mely a csillagos ég ismeretével kapcsolatos. Eredményeink szerint még szórványosan fellelhető az a tudás, amit első néprajzosaink is (pl. Herman Ottó) gyűjtöttek Hortobágy vidékén, de a 24. órában járunk, tehát sürgető az idős pásztorok tudományának mielőbbi dokumentálása.

Ez a hortobágyi világörökség szempontjából is rendkívül fontos, hiszen ennek egyik alapja az, hogy Hortobágy a rézkor óta nyílt legelőtáj, melyhez töretlenül fennálló pásztorkultúra kötődik. Ennek része a csillagos éghöz fűződő ismeretek csokra is.

A régi kultúrák, eleink, őseink nagyon szorosan kötődtek a természet ritmusaihoz, a változó hosszúságú nappalok és éjszakák, az évszakok változásaihoz. Mondhatjuk: szakrális térben és időben éltek, ahol a fenti és lenti világot nem választotta el éles határ. Figyelték a természet minden apró mozza-

natát, rezdülését, megtanultak együtt élni a mindenütt egyedi, egy-egy tájra jellemző természeti körülményekkel, és ezt az egyre gazdagodó tudományt apáról fiúra örökölték. Szűcs Sándor írja a Puszta krónikában, és ez szépen összefoglalja ezen tudás lényegét: „csak pásztormódra tájékozódtak, csillagok állásából a föld, a fű milyenségéből.”

Az ősi kultúrák még a naptár és az óra használatának elterjedése előtt a Nap, a Hold és a csillagok alapján tájékozódtak térben és időben, ez határozta meg életük, gazdálkodásuk ritmusát is. Jól kifejezi ezt a gondolkodást a Krisztus előtt a VIII. században élt görög parasztköltő Hésziódosz *Munkák és napok* című tanköltevénye, amiből egy verssor jól summázza a régen élt emberek és a mindenség kapcsolatát: „Nappalok és éjek hosszához tudj igazodni mindig, amíg Földanya, minden élő anyja, megadja megint sokféle gyümölcsét.”

A megélhetéshez, a túléléshez elengedhetetlen tér- és időbeli tájékozással mellett a mindenség képe és üzenetei, a természet jelenségei és elsősorban a mennybolt öröké változó mégis örök és állandó „lényei”: az Öregistennel is azonosított fénylő Nap, a változó arcú, rejtelmes Hold, az égbolt sötét kárpitján ragyogó csillagok és belőlük formált csillagképek, a halványan derengő Tejút, a hirtelen feltűnő és kihűnyő hullócsillagok, az égbolt kimért rendjét megzavaró, váratlanul előtűnő különös formájú üstökösök az emberek szellemi tájékozássát is segítették, meghatározták ősvallásunkat, ihlették meséinket, mítoszainkat, de segítették az időjárás vagy a közelgő események megjósolását is.

Visszaterve a pásztorokhoz: fontos volt a Nap, Hold és csillagok járásának ismerete számukra azért is, mert ennek alapján tudták órá nélkül is az időt, és a hónapok, évszakok változását meghatározni. A Hortobágy vidékén külön kiemelték, hogy a „pásztorembe-

A csillagvizsgáló csikósok. Képeslap a XX sz. elejéről

rek a csillagról meg tudták mondani, hogy hány óra lehet körülbelül”. A pásztorok ezt s az időjárás várható alakulását (a csillagok, a jószág viselkedése, s a környező természet alapján) jobban ismerték a falvak és főleg városok lakóinál. Az órát „a csillagok menitiről tudták” a pásztorok. „A Göncölszekér, a Fiastyúk, a Kaszáscsillag és a Tejút az mind fordul és jelezte, hogy hol tartunk az éjszakában” mondták. Külön is odafigyeltek a jeles napokra, amikor a jószág viselkedése megjósolta egy hosszabb időszak időjárását is. Molnár V. József Egész-ség című könyvében erről így ír: „A pásztor és a jószág szót értett egymással. Csillagmutatta mágikus éjszakák (Szentgyörgyre, Pünkösdre, Szentivánra virradók) adták igazi alkalmát az ismerkedésnek”.

Mindez a tudás már a XIX. század végén eltűnni látszott. Kandra Kabos nevezetes Magyar Mythologia című munkájában 1896-ban arról panaszkodik, hogy „Hátha még adtunk volna rá valamit, és nem hagytuk volna örökségök és hagyományaik letéteményezése nélkül kihalni azon utolsó nemzedéket is, melyet még a csillagok altattak

és költöttek, melynek még a csillagos ég volt esztendőre szülő naptára, vagy az éjszaka minden pillanatában megtekinthető égi órája.”

Azt hihetnénk, hogy ez a tudás mára valóban a feledés homályába veszett. Herman Ottó a „Magyar pásztorok nyelvkincse” című 1914-ben publikált művében még a Nádudvar melletti Angyalháza-n a Kaszáscsillagról, a kaszásoknak ételt vivő Sánta Katáról, és arról is hall, hogy a Göncül rúdja éjfélkor lefelé konyul.

A Balassa Iván és Ortutay Gyula szerkesztésében 1979-ben megjelent vastkos összefoglaló munka, a Magyar néprajz, szintén a korábbi korok gyűjtésére alapozva sok érdekes, és szintén hihetnők, mára kihalt tudásról, hiedelemről ír:

„Sok hiedelem kapcsolódik a Holdhoz: Általánosan elterjedt hiedelem, hogy a holdban Szent Dávid ül, és hegedül vagy hárfázik: „Szent Dávid a holdban ül, Ha kedve tartja hegedül!” (Báránd, Bihar. m.)

A Holdnak jelentős a szerepe az időjós-lásban is. Így ha nagy az udvara, akkor eső várható.

Azt tartják, újholdkor ha feláll a hegye, akkor abban a hónapban sok eső esik, ha lefele, akkor kevésre lehet számítani.

Az Orion csillagkép három egymás mellett elhelyezkedő tagját Kaszásnak vagy Három kaszásnak mondják, mellyel összefüggésben emlegetik a Síruiust Sánta leány vagy Sánta Kata néven. Erről úgy gondolják, hogy az ebédet viszi a mezőn kint dolgozó három kaszásnak.

A legáltalánosabban ismert csillagkép a Göncölszekér, melyet ökörszekérnek tartanak, négy kerekkel és rúddal; ennek középső csillaga mellett a kisbérest is látni lehet szép nyári esteiken, amikor a Tejút is megjelenik.”

Mindezek ismeretében revelációként hatott Barna Gábor Népi csillagnevek és hagyományaik a Hortobágy vidékén című 1982-ben megjelent munkája, hiszen ez alapján kiderült, hogy ekkor még mindig élt az ősi tudás.

Csontos György karcagi juhász például így beszél a néprajzosnak: „az Esthajnalcsillag úgy nyolc, kilenc óra tájban jön fel. Akkor kezdődik a Göncölszekér is már. Akkor már fent van egészen, majd fordul, oszt reggel legyen a rúdja egészen a földig, már úgy három, négy óra tájban. A Göncöl után a Fiastyúk, majd ezután jön fel a Kaszás. Az is hat emberből áll. Merthogy érdekes, mintha kaszálnának, Sánta Kati pedig viszi ki az ételt. Az megyen utánuk, oszt azért úgy hírelett. No, amikor a Göncölszekér jött, a Fiastyúk már odafent kaparász akkora... már éjfélkor fent van a Fiastyúk. (...) Körülbelül egy óra, fél kettő tájban jön fel a Hajnali csillag. Mikor az már feljött, megszólalt a kispacsirta. Két óraker már a csillag is lefelé hajt.”

A 2017 óta folytatott kutatómunkánk azzal a meglepő eredménnyel járt, hogy ez a tudás még mindig él!

Aljion itt néhány példa, mai pásztoroktól gyűjtött és szó szerint lejegyzett szöveg formájában:

*

Barta Sándor gulyás

„Pásztorcsaládból vagyok, édesapámmal együtt pásztorokdtunk.

Az időt tudom, azt a Göncölszekérről: amikor felfelé jön felfele van a rúdja, hajnalban, amikor már pitymallik, csüng a rúdja.

A csillagállásokról nagyapámtól sokat hallottam, mikor vittek haza, mindig mondta, ez a Fiastyúk, a Kisgöncölszekér, Nagygöncölszekér, Kaszás, az Esthajnalcsillag az a legfényesebb csillag az mindig különálló. Esthajnali csillag: mindig az jön fel a legkorábban és az megy le a legkésőbb. Meg tudnám mutatni a Kaszást, meg nagyapám a Tejutakat mutatta mindig. Olyat hallottam: Országút csillag, hogy az a Tejút.

Barta Sándor gulyás

Augusztusban mindig mondta, hogy kívánjak a legtöbbet, mert akkor van a legtöbb csillaghullás.

A Holdról a heteket: tele a Hold, elfogy a Hold, vége a hétnek.

Annyit tudtam még: Nem mindig ugyanazon a helyen jön fel és megy le a Nap, hanem ősszel már arrébb van. Ősszel már mindig mondta apám, mikor az utca végén kel fel a Nap. Úgy laktunk, kelet-nyugati irányban van az utca, mikor kelet felől jön fel a Nap, ember hónap következik: szeptember, onnan már mindig hűvösesek az idők. Szent Mihály után akármerről fúj, mindig hideg lesz. A lófarkát is Szent Mihály és

Szent György nap között fel kell kötni. Ha sár van, összeveri a ló magát.

Apámtól hallottam, hogy ha a Hold csurgóra áll, akkor eső lesz. Éjszaka is kijött: reggelre jön az eső, esteli vendégem megmarad. Ha udvara van a Holdnak: reggel hideg lesz.

Szent Mihály estéjén ha összefekszik a marha egy kupacba, hideg tél lesz, ha jól széjjel fekszik, akkor enyhe tél lesz.

A békára mondta apám tavasszal, hogy Szent György nap előtt amennyivel előtte megszólal, azután ugyanannyival elhallgat – utána hideg esős lesz a kiverés, ha korán tavasszal megszólal a béka Szent György nap előtt.”

Molnár József juhász

„Kinnháló ember vótam. Szíp nyári este vót, ugyi idesapám pikulázni tudott, hallgattuk ugyi na, jó menjünk már, fekügyünk már mer lemegy a Hajnalcsillag pedig nem is aludtunk.

Az Esthajnal csillag is felgyütt ugye na. Este felgyün korán, hajnalban meg lemegyen.

Hét csillagból van a Göncöl szekere, nóta is van róla. Este mikor feljön a Göncölszekernek hogy van a négy kereke, úgy kivan az festve a négy gömbből, három a rúdja mer görbe, a rúdja felfelé van mert felfele jön. Amikor éjfél elmúlik, lefele van a rúdja mert megy a szekér hazafele.

Molnár József juhász

11 éves kölyök voltam, hajnalba keltünk fel – hó pattog a Fiastyúk nízd csak Jóska mondja idesapám. A Sánta Kati meg mindig ugrált. Mindig mondtuk kölyökkorunkba: „Sánta Kati Fiastyúk, kinn a szekér benn a rúd, rúdja bele rúdja.”

Fiastyúk az is olyan formában volt: van sok kis csillag oszt vót köztük egy nagy mint egy kotló, oszt azér hívták Fiastyúknak. 11 órától úgy 2 óra feléig van fenn.

Kaszácsillag: az meg pattog mint a kasza, úgy csinálja, a meg mindig ottan körül vonul a Fiastyúk. A Kata is azért sántít, mert a kasza így levágta a lábát. Azt nem tudom, igaz i vagy nem.

Időjárás: Itten már nem a csillagrul jobban, itt már jobban a Holdrul. Amikor a Holdnak felfele áll a farka azt mondják, az nem esős hónap. Mikor csurgóra van akkor esik. Na csak egy példát mondok: ahogy van a Hold asszongyák: elkopott a Hold. Nem igaz, nem kopott el, csak úgy fordul a gömb. Na asszongya hónap hátulja van, Újhold lesz. Olyan kis picibe van. Ha már így mondom hónap hátulja, hogy van az, hogy mindig hónap hátuljára fogyik meg?

Ha udvara van a Holdnak asszongyák eső lesz. Meg ha van Szent Dávid – ismeri Szent Dávidot, hegedül benne. Asszongya jó szeles idő lesz, mert Szent Dávid szípen hegedül. Ezt nem is hallottam, csak látni lehet. Ez tulajdonképpen nem egy hazugság, mert látni látta az ember is. Ketten ott vannak, ott muzsikálnak. A Szent Dávid nem mindig van a Holdban. Ahogy a Hold nő, amikor már egísz, akkor van a Holdban.

Hullócsillagot láttam. Mék hun esett le azt én nem tudom. Asszongyák abban a korban hullik jobban amikor a madár vedlik. Az is ősszel vedlik jobban. Asszongyák, hogy abba az esztendőben sok halál lesz. Az ez előtti emberek mongyák.

Nekem sose nem vót óram. Ahogy a Nap ugyi jön fölfele ment lefele meg dél vót, (feláll) ugyi mindig innen van dél (mutatja). Akkor ugyi megálltam így, amikor az árnyékom úgy volt, hogy át tudtam lépni, akkor dél vót. Oszt ahhoz mértem, hogy csak egy példát mondjak, 12–1–10–9. Mindig

az árnyék úgy kopott, ahogy a Nap jött fel- felé délre, de délután meg ugyanúgy ment lefelé is.”

Szalai Imre juhász

„Nekünk mint fiatal gyerekek kint volt a fekhely mindig a gyepen a bundá- ba. Nekünk kint a jószág mellett kellett lenni éjjel-nappal. Hogyan tájékozódunk mi gyerekkorunkba. Korán kellett kelni. A hajnalszárny feljött, a pacsirta megszólalt, szóltak a szülők, gyerünk, menni kell fejni a birkát. Már akkor a kakas is megtudta. De hogy tudja hogy virrad? Meghasadt a hajnal.

Szalai Imre juhász

A Hajnalszárny az hajnalba felgyött, két óraker feljött. Nyárba is már 2 óraker felgyött a Hajnalszárny, akkor következtek a pásztorok, hogy kezd már majd virradni, akkor már a kakas is kukorékol. Az Esthajnal szárny mikor már bealkonyodik, már akkor megy lefelé úgy egy óra múlva.

Meg a Göncölszekeret is már megláttuk, mikor lefele volt a rúdja, már akkor éjfél elmúlt. Ahhoz tájékozódunk. A Kisgöncöl: hallottam róla, de a Nagyöncölt meg lehet ismerni messziről. A Göncölszeker északra esett mindig tőlünk. Akkor ha mentünk a birka után is, mert volt úgy hogy el kellett

menni kilométerekre a hodálytul, mert vagy szűnyog volt a szabadálláson, akkor meg a birkák elmentek oszt menni kellett utánuk, de olyan sötét volt, hogy nem látott az ember semmit, csak a csillagot, hogy na erre ment.

A Fiastyúk azt meg olyan 10–11 óra körül lehetett már látni itt az északi részen az égen. Ott volt a nagy csomó csillag egy bokorba. Felgyött már a Fiastyúk.

A Tejút északkelet-délnyugati irányba ment, tiszta időben lehet látni. Tejútunk hal- lottam mindig és most is az a neve itten.

Az időre legjobban az állat tud követke- ztetni, hamarabb mint az ember. Ha a birka szépen legel, két napra eső lesz az biztos vagy még akkornap. Sokszor úgy le van mintha meg vóna pányvázva, nem megy arrébb egész órák hosszai, pedig nincs legelő fű, de képes ott lenni, ott nyalja a föl- det. Akkor biztos hogy eső lesz. Vagy pedig hozzáfognak öklelőzni, tukkolni, akkor meg szeles idő. Ha a kutya hozzáfog legelni, akkor is eső lesz.

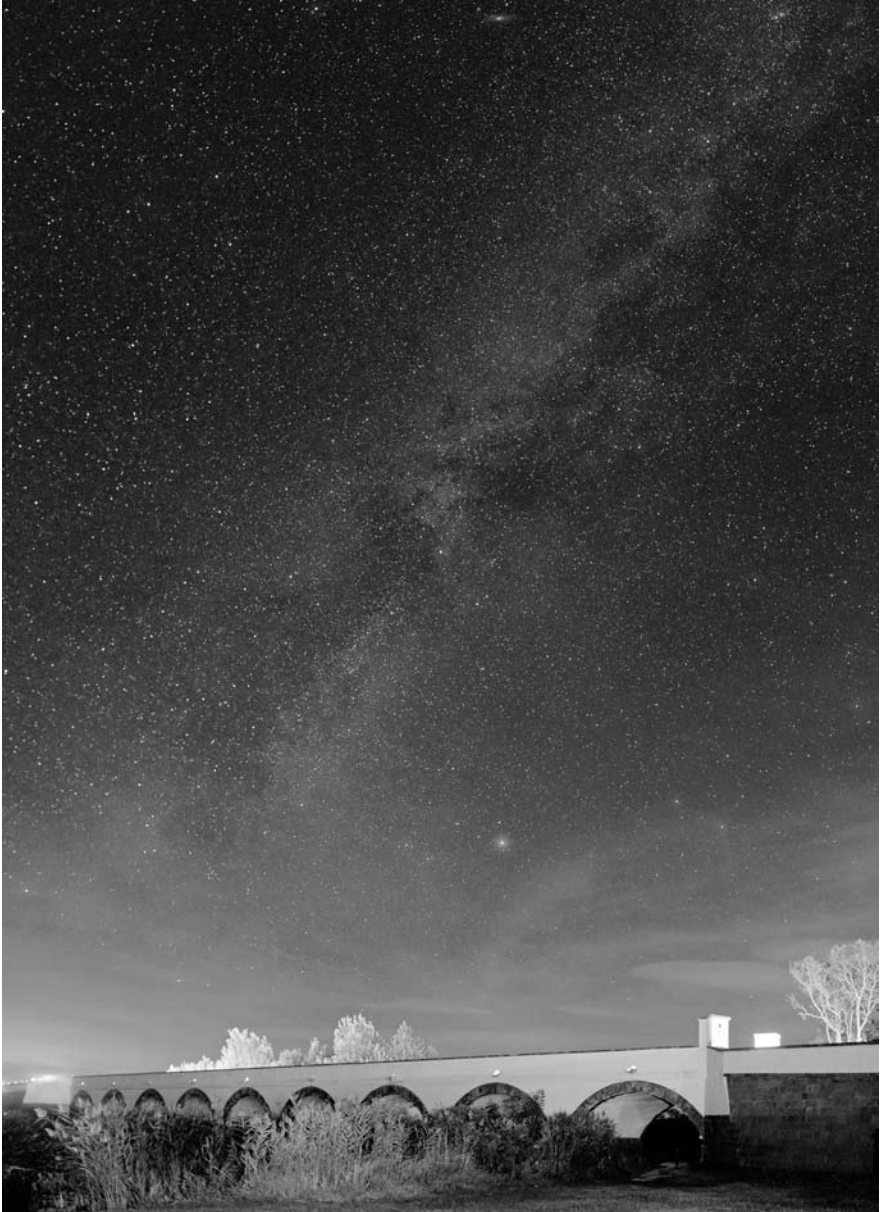
Hogyha vörös az ég alja, akkor az szelet jelent. Ha gyönyörű szép tiszta az ég, ahol a Nap feljött, főleg ott arra a pusztában nézünk kifelé keletnek, majdnem látszanak a váradi hegyek, azt mondták az öregek is hogy eső lesz rövid időn belül.

Az újhoid, hogyha felfelé van a vége, akkor kevés eső lesz. Ha csurgóra van a vége – úgy mondták, csurgóra van a vége a félholdnak, kifolyik belőle a víz, akkor sok eső lesz.”

*

Mindez a tudás annyira egyedi és különle- ges érték, hogy az UNESCO és a Nemzetközi Csillagászati Unió (IAU) 2018 novemberében felvette a Csillagászat és Világörökség tema- tikus programjába is (Where the Sky tou- ches the Earth – Hortobágy pusta and the shepherd astronomy – Category inside the theme of Indigenous uses of Astronomy).

Gyarmathy István

Hazánk leghosszabb közúti kőhídja, a Kilenclyükú híd felett a Tejút keresztülszeli az eget, még Hortobágy település határán belül is. Ladányi Tamás felvétele 2011. szeptember 29-én, a hajnal beköszönnte előtt készült Nikon D3s kamerával, Nikkor 24 mm-es objektívvel, három fotó vertikális illesztésével